

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ی مدرسی معارف اسلامی
گرایش مبانی نظری اسلام

تکامل و تنزّل نفس دربرزخ از منظر قرآن و روایات

استاد راهنما:

دکتر اسماعیل ملکوتی خواه

استاد مشاور:

دکتر سید احمد محمودی

پژوهشگر:

محمد علی کریمی

مهرماه ۱۳۹۱

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته مدرسی معارف اسلامی گرایش مبانی
نظری اسلام آقای محمدعلی کریمی
تحت عنوان
تکامل و تنزل نفس در بروزخ از منظر قرآن و روایات

در تاریخ ۹۱/۰۷/۹ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه بسیار خوب به تصویب نهایی رسید.

اساتذ
دکتران محترم
امضاء

۱- استاد/ راهنمای پایان نامه دکتر اسماعیل ملکوتی خواه با مرتبه علمی استادیار

اساتذ
دکتران محترم
امضاء

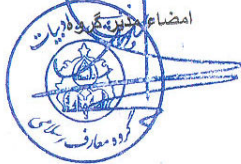
۲- استاد/ مشاور پایان نامه دکتر سیداحمد محمودی با مرتبه علمی استادیار

امضاء

۳- استاد/ داور پایان نامه داخل گروه دکتر مجتبی سپاهی با مرتبه علمی استادیار

امضاء

۴- استاد/ داور پایان نامه خارج از گروه دکتر سیدمهدی لطفی با مرتبه علمی استادیار

تقدیر و تشکر

باحمد و سپاس از درگاه ذات اقدس خداوند تبارک و تعالی؛ اکنون که با عنایت و الطاف بیکران او توانسته ام در راه علم و معرفت، قدم بردارم و تحصیلات خود را در این مقطع به پایان برسانم، بر خود لازم می دانم مراتب سپاس و قدردانی خود را نسبت به عزیزانی که صادقانه مرا در این راه یاری رساندند، اعلام نمایم. نخست از استاد ارجمند حجت الاسلام والمسلمین دکتر اسماعیل ملکوتی خواه استاد راهنمای این پایان نامه به خاطر مساعدت ها و راهنمایی های خردمندانه و عالمانه شان در جای جای این تحقیق مرا کمک شایانی فرمودند، سپاس فراوان دارم. از حضرت حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای محمودی استاد ارجمند مشاور که با راهنمودهای دلسوزانه و همکاری بی دریغشان مرا یاری نمودند بی نهایت سپاس گزارم. همچنین لازم می دانم از مسئولین دانشگاه اصفهان، به ویژه مسئولین گروه معارف و مدیر محترم گروه که با همکاری بی دریغشان بستر این تحقیق را فراهم نمودند سپاسگزاری نمایم.

همچنین از پدر و مادر بزرگوارم که در تمام مراحل زندگی روشنگر راهم بودند و نیز همسر و دو فرزند خوبم که در انجام این تحقیق مرا با صبر و متانت خود یاری نمودند تشکر فراوان می نمایم.

در پایان برای همه عالمان و حافظان دین مبین اسلام و شاگردان مکتب قرآن و اهل بیت، از صدر اسلام تاکنون، طلب علو درجات نموده، و از خدای منان می خواهم که همه ما را قادران زحماتشان و ادامه دهنده ی راهشان قرار دهد. والسلام علی من اتبع الهدی.

چکیده

معرفت به حقایق عالم پس از مرگ بعد از شناخت خالق هستی بخش درمنطق وحی از اهمیت ویژه ای برخوردار است؛ زیرا که آثار تربیتی مهمی در زندگی دنیایی انسان در پی دارد. یکی از سوالات مهم در این رابطه، آن است که آیا سیر تکامل یا انحطاط نفس آدمی با پایان یافتن حیات دنیوی، خاتمه می یابد یا چنین سیری در دوره ی حیات برزخی نیز استمرار دارد؟ که می توان گفت براساس بسیاری از آموزه های شریعت مقدس اسلام، سیر حرکت تکاملی یا تنازلی انسان، پس از مرگ نیز ادامه دارد؛ این حقیقت از آیات و روایات فراوانی قابل استنباط می باشد. از این رو پژوهش حاضر، موضوع تکامل و تنزل نفس در برزخ از منظر قرآن و روایات را، در پنج فصل، با روش اسنادی و تحلیل متنی، بررسی می نماید. ابتدا به بررسی موضوع نفس و روح و حقیقت انسان می پردازد و با اثبات تجرد و بقای روح انسانی پس از مرگ، مسئله ی حیات برزخی و مسائل مربوط به عالم برزخ، از دیدگاه عقل و نقل را، پیگیری می نماید. در ادامه، امکان و ضرورت و چگونگی تکامل برزخی، و آیات و روایات دال بر آن، و همچنین لوازم و نتایج پذیرش تکامل برزخی، بررسی شده است. و در فصل پایانی با اشاره به دیدگاههای اندیشمندان اسلامی ذیل این موضوع، به بیان اشکالات مطرح شده در این رابطه و پاسخ و بررسی آنان، پرداخته می شود. و با حل اشکالات موجود، نتیجه گرفته می شود که تکامل برزخی از نظر قرآن و روایات امری مسلم و قطعی بوده و زمینه های ترقی و تکامل در عالم برزخ را باید در دنیا فراهم نمود؛ در واقع حرکت تکاملی انسان در جهان آخرت، دنباله ی همان حرکتی است که انسان در حیات دنیوی داشته است گرچه کیفیت تکامل در عوالم پس از مرگ با تکامل دنیوی متفاوت می باشد. از این رو در برزخ، هم نتیجه اعمال هست و هم حرکت و تکامل. این تکامل برای فرد مؤمن، پاک شدن از آلودگی ها و خلاصی از رنگ ها و تعلقات در حد نظام برزخی است و برای شخص کافر و معاند، فرو رفتن بیش تر در ضلالت، عناد و طرد و دوری از خداوند در حد نظام برزخی خواهد بود.

کلمات کلیدی: نفس، روح، تکامل، برزخ، حیات برزخی، قرآن، روایات.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول : کلیات پژوهش

۱-۱-مقدمه.....	۱
۲-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن.....	۳
۳-۱- هدف تحقیق.....	۴
۴-۱- پرسش های تحقیق.....	۵
۵-۱- فرضیات تحقیق.....	۵
۶-۱- پیشینه تحقیق.....	۶
۷-۱- روش تحقیق و مراحل آن.....	۷
۱-۷-۱- تفصیل مراحل تحقیق.....	۷

فصل دوم : مبانی تکامل نفس

۱-۲- حقیقت انسان در آیات و روایات.....	۹
۱-۱-۲- ترکیب انسان از روح و جسم در قرآن.....	۱۰
۱-۱-۱-۲- ساحت جسمانی انسان در قرآن.....	۱۰
۲-۱-۱-۲- ساحت روحانی انسان در قرآن.....	۱۱
۱-۲-۱-۱-۲- آیات دال بر وجود روح در انسان.....	۱۲
۲-۱-۲- ساحت جسمانی و روحانی انسان در روایات.....	۱۳
۳-۱-۲- روح، حقیقت و اصلت انسان.....	۱۳
۱-۳-۱-۲- موقعیت روح در وجود انسان.....	۱۵
۲-۲- نفس و روح.....	۱۵
۱-۲-۲- تعریف لغوی نفس.....	۱۵
۲-۲-۲- تعریف اصطلاحی نفس در فلسفه.....	۱۶
۱-۲-۲-۲- نفس در نگاه افلاطون.....	۱۶
۲-۲-۲-۲- نفس در نگاه ارسطو.....	۱۶
۳-۲-۲-۲- نفس در نگاه ابن سینا.....	۱۶

۴۰ ۲-۳-۵-۲ آیات وارد شده در مورد نفخ روح
۴۲ ۲-۳-۵-۳ رجوع به سوی پروردگار دلالت بر تجرد
۴۲ ۲-۳-۶-۶ روایات دال بر تجرد نفس
۴۲ ۲-۳-۶-۱ روایات مربوط به خروج روح هنگام خواب
۴۳ ۲-۳-۶-۲ روایات دال بر گسترش ظرف علم یعنی نفس ناطقه
۴۴ ۲-۳-۶-۳ روایات دال بر خلقت ارواح قبل از اجساد
۴۴ ۲-۳-۶-۴ روایات وارد شده در باب معرفت نفس
۴۵ ۲-۳-۶-۵ روایات وارد شده در خصوص قلب انسان
۴۷ ۲-۴-۴-حدوث نفس
۴۶ ۲-۴-۱-معنای حدوث و قدم نفس
۴۷ ۲-۴-۲-اقوال در حدوث و قدم نفس
۴۷ ۲-۴-۱-حدوث نفس پیش از بدن
۴۷ ۲-۴-۲-حدوث نفس با حدوث بدن
۴۸ ۲-۴-۳-حدوث نفس عین حدوث بدن
۴۸ ۲-۴-۴-قدم زمانی و ذاتی نفس
۴۸ ۲-۴-۵-قدم زمانی در حیات مادی
۴۹ ۲-۴-۶-قدم زمانی در حیات برزخی
۴۹ ۲-۴-۷-قدم زمانی در حیات عقلی
۴۹ ۲-۴-۸-قدم زمانی ارواح انسان های کامل
۴۹ ۲-۴-۳-نحوه وجود نفس انسانی در حدوث و بقا
۴۹ ۲-۴-۱-نفس در حدوث و بقاء روحانی است
۵۰ ۲-۴-۳-نفس در حدوث و بقاء جسمانی است
۵۰ ۲-۴-۳-نفس در حدوث روحانی و بقاء جسمانی است
۵۰ ۲-۴-۳-نفس در حدوث جسمانی و در بقاء روحانی است
۵۱ ۲-۴-۳-۵-بررسی

۵۱	۶-۳-۴-۲-ابطال وجود نفس قبل از بدن در متون فلسفی
۵۲	۷-۳-۴-۲-ابطال تقدم نفس بر بدن در نظر متکلمان
۵۳	۸-۳-۴-۲-دلایل قایلان به قدم نفس
۵۳	۹-۳-۴-۲-دیدگاه قطب الدین شیرازی در قدم زمانی نفس
۵۴	۱۰-۳-۴-۲-اشکالات موجود در اقوال حدوث نفس و نظریه ملاصدرا در حل آنها
۵۴	۱۱-۳-۴-۲-نظریه ملاصدرا: (النفس جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء)
۵۷	۱۲-۳-۴-۲-بررسی
۵۷	۴-۴-۲-حدوث نفس از منظر آیات و روایات
۵۸	۱-۴-۴-۲-آیات دال بر تقدم روح بر بدن
۵۸	۱-۱-۴-۴-۲-دسته اول: آیات میثاق
۶۲	۲-۱-۴-۴-۲-دسته دوم: اسلام آسمانیان و زمینیان
۶۳	۳-۱-۴-۴-۲-دسته سوم: وفای به عهد و انتظار
۶۴	۴-۱-۴-۴-۲-دسته چهارم: بی ایمانی نخستین
۶۴	۵-۱-۴-۴-۲-دسته پنجم: بی وفایی به عهد
۶۴	۶-۱-۴-۴-۲-دسته ششم: سقوط از عالم قدس
۶۵	۲-۴-۴-۲-میثاق در روایات (دلایل روایی)
۶۵	۱-۲-۴-۴-۲-دسته اول: تقدم دوهزار ساله ارواح بر اجساد
۶۶	۲-۲-۴-۴-۲-دسته دوم: گروه های به هم پیوسته و ایجاد اخوت بین ارواح
۶۷	۳-۲-۴-۴-۲-دسته سوم: اخبار هبوط ارواح
۶۷	۴-۲-۴-۴-۲-دسته چهارم: نبوت پیامبر پیش از خلقت آدم
۶۸	۳-۴-۴-۲-نتیجه
۶۸	۵-۲-۴-۴-۲-حرکت و تکامل
۶۹	مقدمه
۷۰	۱-۵-۲-معنای تکامل و تنزل
۷۰	۲-۵-۲-معنای اصطلاحی کمال
۷۱	۳-۵-۲-تفاوت معنای کمال در فلسفه و اخلاق
۷۱	۴-۵-۲-کمال انسان

۷۲ ۱-۴-۵-۲ کمال حقیقی انسان
۷۳ ۵-۵-۲ حرکت نفس
۷۳ ۱-۵-۵-۲ مفاهیم واژه ها
۷۳ ۱-۱-۵-۵-۲ تغییر و ثبات
۷۳ ۲-۱-۵-۵-۲ حرکت و سکون
۷۴ ۲-۵-۵-۲ انواع تغییر
۷۴ ۳-۵-۵-۲ تعابیر گوناگون درباره تغییرات جوهری
۷۵ ۱-۳-۵-۵-۲ کون و فساد (تعبیر مشائین)
۷۵ ۲-۳-۵-۵-۲ تجدد امثال (تعبیر عرفا)
۷۶ ۳-۳-۵-۵-۲ حرکت جوهری (تعبیر ملاصدرا)
۷۷ ۴-۵-۵-۲ دیدگاه حکما در مورد حرکت نفس
۷۷ ۱-۴-۵-۵-۲ دیدگاه ثبات نفس
۷۸ ۲-۴-۵-۵-۲ دیدگاه حرکت جوهری نفس
۷۹ ۳-۴-۵-۵-۲ دیدگاه تکامل و حرکت نفس مجرد (دیدگاه بعضی حکما)
۸۰ ۵-۵-۵-۲ نتیجه

فصل سوم : عالم برزخ و مسائل مربوط به حیات برزخی

۸۱ ۱-۳-۱ عوالم وجود
۸۱ ۱-۱-۳ عالم و عوالم در لغت و اصطلاح
۸۲ ۲-۱-۳ عوالم وجود نزد فلاسفه
۸۳ ۱-۲-۱-۳ ارتباط عوالم سه گانه
۸۵ ۲-۲-۱-۳ عوالم سه گانه انسان: (بدن و ذهن و نفس)
۸۶ ۳-۱-۳ عوالم وجود در عرفان اسلامی
۸۷ ۱-۳-۱-۳ رابطه عوالم وجود از دیدگاه عرفا
۸۹ ۴-۱-۳ دیدگاه قرآن و روایات در رابطه با عوالم وجود
۸۹ مقدمه

۱-۴-۱-۳- آیات و روایات دال بر عوالم وجود.....	۸۹
۲-۳- معنای برزخ.....	۹۳
۱-۲-۳- واژه برزخ در قرآن و روایات.....	۹۳
۳-۳- عالم برزخ (مثال) از نگاه حکما و عرفا و متکلمین.....	۹۴
۱-۳-۳- حیات برزخی و مثالی از منظر حکیمان.....	۹۵
۲-۳-۳- اسامی عالم مثال و وجه تسمیه آن ها.....	۹۶
۳-۳-۳- اقسام عالم مثال.....	۹۶
۱-۳-۳-۳- مثال نزولی و صعودی.....	۹۶
۲-۳-۳-۳- تفاوت های برزخ نزولی و صعودی.....	۹۷
۴-۳-۳- برزخ صعودی (عالم برزخ) در کلام اسلامی.....	۹۷
۴-۳- عالم برزخ در قرآن و روایات.....	۹۹
تمهید.....	۹۹
۱-۴-۳- حیات برزخی.....	۱۰۱
۲-۴-۳- آیات دال بر حیات برزخی.....	۱۰۲
۱-۲-۴-۳- الف - حیات باسعادت شهدا و نیکان.....	۱۰۲
۲-۲-۴-۳- ب- حیات دارای عذاب و بی سعادت بدان و ظالمان.....	۱۰۵
۳-۲-۴-۳- ج- گفت و شنود فرشتگان با نیکان و بشارت به بهشت.....	۱۰۶
۴-۲-۴-۳- د- گفت و شنود فرشتگان با بدان و ظالمان.....	۱۰۷
۳-۴-۳- بهشت و جهنم برزخی.....	۱۰۷
۴-۴-۳- دلایل انکارکنندگان برزخ.....	۱۰۸
۵-۳- برزخ و حیات برزخی در احادیث معصومین (ع).....	۱۱۰
۱-۵-۳- روایات دال بر برزخ و مسائل مربوط به آن.....	۱۱۱
۱-۱-۵-۳- ماهیت برزخ.....	۱۱۱
۲-۱-۵-۳- حیات برزخی.....	۱۱۱
۳-۱-۵-۳- سؤال در قبر.....	۱۱۳
۴-۱-۵-۳- عمومیت سؤال برزخی.....	۱۱۳
۵-۱-۵-۳- بهشت برزخی.....	۱۱۴

۱۱۵۳-۵-۱-۵-۱- روح و ریحان در برزخ
۱۱۵۳-۵-۱-۶- عذاب قبر یا عذاب برزخی
۱۱۶۳-۵-۱-۷- فشار قبر
۱۱۸۳-۵-۱-۸- عالم قبر یا برزخ
۱۱۹۳-۵-۱-۹- ارتباط ارواح با یکدیگر و مکان آنها در برزخ
۱۲۰۳-۵-۱-۱۰- ارتباط ارواح با عالم دنیا
۱۲۲۳-۵-۱-۱۱- تجسم اعمال در برزخ (صورت برزخی)
۱۲۴۳-۶- چگونگی حیات برزخی (بدن برزخی - قالب مثالی)
۱۲۷۳-۷- فلسفه وجودی عالم برزخ

فصل چهارم : تکامل برزخی از منظر قرآن و روایات

۱۲۹مقدمه و نکات
۱۳۰۴-۱- دلایل امکان استكمال برزخی نفس و ضرورت آن
۱۳۱۴-۱-۱- محدود بودن دنیا و سیربی نهایت انسان
۱۳۱۴-۱-۲- ترتب عوالم هستی و وجود تکامل
۱۳۲۴-۱-۳- فلسفه ی وجودی برزخ و لزوم تکامل
۱۳۵۴-۱-۴- لزوم تحول و تکامل در برزخ
۱۳۷۴-۱-۴-۱- لزوم تحول روح
۱۳۸۴-۱-۵- لزوم تکامل بر اساس قاعده تجدد امثال
۱۳۹۴-۲- آیات و روایات دال بر تکامل برزخی
۱۳۹موضوعات
۱۳۹۴-۲-۱- آثار اعمال در برزخ، زمینه تکامل یا تنزل
۱۴۱۴-۲-۱-۱- تغییر وضعیت انسان به سبب آثار اعمال دنیوی
۱۴۱۴-۲-۱-۲- تجسم اعمال موجب تکامل یا تنزل
۱۴۴۴-۲-۱-۳- رشد اعمال موجب رشد و تکامل یا تنزل
۱۴۷۴-۲-۲- بازگشت به سوی خدا ویا قانون حرکت به سمت خداوند

۱۴۹ ارتقای درجه دربرزخ ۳-۲-۴
۱۴۹ ارتقای درجه برای همه مؤمنین ۱-۳-۲-۴
۱۵۰ ارتقای درجه انبیاء و امامان و اولیاء ۲-۳-۲-۴
۱۵۱ افزایش عذاب ملعونین و ظالمین ۳-۳-۲-۴
۱۵۲ سرای حیات بودن برزخ ۴-۲-۴
۱۵۴ سرای بیداری و آگاهی و به دست آوردن بینش صحیح ۵-۲-۴
۱۵۶ حقیقت مرگ و شروع بیداری ۱-۵-۲-۴
۱۵۶ ارواح مؤمنین در برزخ دارای درک و آگاهی ۲-۵-۲-۴
۱۵۸ نعمت های برزخی تجلی رحمت و عذاب برزخی تجلی غضب حق ۶-۲-۴
۱۵۸ تبیین موضوع ۱-۶-۲-۴
۱۶۰ حقیقت نعمت برزخی درسخن امام معصوم ۲-۶-۲-۴
۱۶۲ رزق الهی برای شهدا و عنایت ویژه خداوند ۳-۶-۲-۴
۱۶۳ آیات هدایت دال بر تکامل ۷-۲-۴
۱۶۵ وجود شفاعت و ضرورت تکامل ۸-۲-۴
۱۶۵ تقریر استدلال ۱-۸-۲-۴
۱۶۶ بررسی ۲-۸-۲-۴
۱۶۹ پاک شدن انسان از گناهان و ردائل اخلاقی در برزخ ۹-۲-۴
۱۶۹ قرآن و تزکیه انسان ۱-۹-۲-۴
۱۷۰ عذاب برزخی کفار گناهان مؤمن و رفع کدورتها ۲-۹-۲-۴
۱۷۱ فشار قبر شروع سیر کمالی مؤمن ۳-۹-۲-۴
۱۷۳ آثار صفات اخلاقی انسان در برزخ ۴-۹-۲-۴
۱۷۴ تکامل نفوس ناقصه ۱۰-۲-۴
۱۷۶ تربیت اطفال موجب تکامل ۱۱-۲-۴
۱۷۸ تکامل علمی و معرفتی در برزخ ۱۲-۲-۴
۱۸۰ اختلاف در کلام درقرآن و کسب علم و آگاهی ۱-۱۲-۲-۴
۱۸۱ وجود تکامل با استفاده از آیات وارده در موضوع نسخ ۱۳-۲-۴

۱۸۲	۴-۲-۱۵- حقیقت خروج الی الله در دنیا و ادامه آن دربرزخ
۱۸۳	۴-۲-۱۴- خروج از آتش و عذاب اشاره به تکامل
۱۸۵	۴-۲-۱۶- حقیقت غفران در قرآن و روایات، دال برتحول و تکامل
۱۸۶	۴-۳- نتیجه کلی این بخش
۱۸۷	۴-۴- کیفیت و چگونگی تکامل در عالم برزخ
۱۸۷	۴-۴-۱- تبیین چگونگی تکامل برزخی بر اساس حرکت جوهری
۱۸۹	۴-۴-۲- تبیین چگونگی تکامل برزخی بر اساس قاعده تجدد امثال
۱۸۹	۴-۴-۳- تبیین چگونگی تکامل برزخی بر مبنای انواع تکامل
۱۹۱	۴-۵- نتایج و لوازم تکامل برزخی

فصل پنجم : بررسی اشکالات تکامل برزخی

۱۹۴	۵-۱- مقدمه (دیدگاه اندیشمندان)
۱۹۴	تبیین اشکالات
۱۹۶	۵-۲- اشکال اول (انحصار حرکت و تکامل به عالم ماده)
۱۹۷	پاسخ های اشکال اول
۱۹۷	۵-۲-۱- تصحیح تکامل برزخی ازراه انکارنیاز همه حرکات به هیولا
۱۹۸	۵-۲-۱-۱- بررسی
۱۹۹	۵-۲-۲- تبیین تکامل برزخی از راه تصور نوعی ماده وعلقه مادی در عالم برزخ
۱۹۹	۵-۲-۲-۱- الف) وجود ماده متعارف در برزخ
۲۰۰	بررسی
۲۰۰	۵-۲-۲-۲- ب) وجود ماده ای ویژه در برزخ
۲۰۱	بررسی
۲۰۱	۵-۲-۲-۳- ج) وجود علاقه به ماده در برزخ
۲۰۱	۵-۲-۲-۳-۱- نظر مشائین (فارابی و ابن سینا)
۲۰۲	۵-۲-۳-۲- تعلقی مانند خواب
۲۰۵	بررسی
۲۰۵	۵-۲-۳-۲-۱- مزایای این نظریه

.....	۲-۲-۳-۲-۲-۵ اشکالات این نظریه	۲۰۷
.....	۳-۲-۵ تبیین تکامل برزخی با نگاهی دقیق به معنای تکامل	۲۰۹
.....	۴-۲-۵ تصحیح تکامل در برزخ با وجود بدن و قالب مثالی درعالم برزخ	۲۱۱
.....	۵-۲-۵ تصحیح تکامل برزخی با نظریه تجدد امثال	۲۱۲
.....	۳-۵ اشکال دوم: تجرد ذاتی روح وعدم حرکت در مجردات	۲۱۵
.....	۱-۳-۵ پاسخ اول	۲۱۶
.....	۲-۳-۵ پاسخ دوم	۲۱۶
.....	۳-۳-۵ پاسخ سوم: تصحیح تکامل براساس اتحاد عاقل و معقول	۲۱۸
.....	۴-۳-۵ پاسخ چهارم	۲۱۹
.....	۴-۵ اشکال سوم: منتفی شدن تکالیف شرعی وانجام عمل پس از مرگ	۲۱۹
.....	۱-۴-۵ پاسخ	۲۲۰
.....	۲-۴-۵ اشکال	۲۲۱
.....	۳-۴-۵ پاسخ	۲۲۲
.....	نتیجه گیری	۲۲۶
.....	منابع و مأخذ	۲۳۰

فصل اول

کلیات

۱-۱ - مقدمه

براساس آیات و روایاتی که غایت و هدف خلقت انسان را بیان می‌دارند، می‌توان اذعان نمود که هدف خلقت انسان، رسیدن به مقام «قرب الهی» است، و از آنجا که حضرت حق کمال مطلق است؛ حرکت به سمت مقام قرب الهی در واقع حرکت به سوی کمال واقعی انسان می‌باشد. «الی ربک متنها» (نازعات، ۴۴).

انسان در زندگی دنیوی، با علم و اختیار و دیگر توانایی‌هایی که خداوند در او نهاده است، می‌تواند خویشتن را به کمال رساند یا به سمت کمال حرکت کند؛ زیرا انسان فطرتاً موجودی کمال جوست و به سمت کمال مطلق در حرکت است؛ اگرچه بسیاری از انسانها غفلت و اشتباه می‌کنند و به پیروی از نفس اماره، به جای کمال، تنزل پیدا کرده و خود را از مقام انسانیت تنزل می‌دهند تا جائیکه از جنبندگان نیز پایین‌تر می‌روند. «أولئك كالأنعام بل هم أضلُّ أولئك هم الغافلون» (اعراف، ۱۷۹).

این مطلب حاکی از دو سویه بودن نفس انسانی است، نفسی که از آن با تعبیرهای گوناگونی یاد می‌کنند: گاهی آن را «روح خدا» و نفخه الهی و یا تنزل یافته از عالم ملکوت و امر می‌خوانند. و عرفاً آن را مرغ باغ ملکوت و اکمل موجودات عالم معرفی کرده‌اند و همیشه ندای پرواز به عالم ملکوت در گوش او طنین انداز است. و گاهی انسان را به لحاظ همین نفس مورد خطاب قرار داده، توبیخ کرده و پست‌ترین مخلوق معرفی کرده

و به پایین ترین مرتبه سقوط کرده است. در کلمات رهبران دینی شناخت نفس مرادف و ملازم با شناخت خدا و بهترین ابزار ترقی و تعالی انسان یاد شده است و از طرفی خطرناک ترین دشمن انسان معرفی گردیده است.

و این به این جهت است که انسان با اختیار خود یا راه کمال و صراط مستقیم رادپیش می‌گیرد و یا از مرتبه

انسانیت سقوط کرده و به اسفل السافلین می‌رسد. (أنا هدىناه السبيل إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا)؛ (انسان، ۴)

روح انسانی، مجرد و غیر مادی است؛ ولی با تعلّق به بدن تکامل می‌یابد تا جایی که از آن بی‌نیاز می‌گردد.

حرکت انسان همانند دیگر آفریدگان، به «سوی خدا» است، «كُلُّ الْإِنْسَانِ رَاجِعُونَ» (انبیاء، ۹۳)؛ با این تفاوت که او از آزادی و آگاهی بهره‌مند است و راه کمال را از روی اختیار برمی‌گزیند. تکامل انسان در گرو آن است که از پیامبران الهی (علیهم السلام) پیروی کند و از حیات طیبه برخوردار شود و در پندار و گفتار و کردار تعالی یابد و خود را برای زندگی جاودان اخروی آماده سازد.

ویژگی‌های حیات دنیوی و خصایصی که انسان در این حیات از آن برخوردار است، راه حرکت به سوی خدای متعال را در پیش او می‌گشاید. اما یکی از مسائلی که در حیات برزخی انسان، که پس از مرگ وارد آن می‌شود، قابل بررسی است، مسئله‌ی تکامل نفس انسانی است. به این معنا که آیا سیر تکاملی و یا حرکت جوهری نفس پس از مرگ و ورود به عالم برزخ متوقف می‌شود، یا این که در وعای برزخ نیز استمرار و ادامه خواهد یافت.

از ظاهر قرآن و روایات متعددی از بزرگان معصوم (علیهم السلام) برمی‌آید که انسان در این دوره از زندگی نیز از گونه‌ای حرکت تکاملی برخوردار است. حکیمان مسلمان با الهام از این آیات و روایات، درباره تکامل برزخی بحث کرده‌اند؛ هر چند بابتی مستقل برای این موضوع نگشوده‌اند و در میان مباحث دیگر بدان پرداخته‌اند؛ و هر چند از جهت عقلی اشکالاتی را در این رابطه مطرح کرده‌اند، اما آن را از جهت نصوص دینی از مسلمات قرآنی و روایی دانسته‌اند. استاد حسن زاده آملی در این باره می‌گوید: «بدان که قطعاً در شریعت درخشان محمدی، بلکه در دیگر شرایع الهی، حصول تکامل برزخی نفوس ثابت است و روایات در تکامل بعد از مرگ به حد تواترند؛ بلکه این مطلب از ضروریات دین و اجماع جمیع انبیا و مرسلین است (حسن زاده آملی، ۱۳۷۹، ص ۸۷).

برخی محققان می‌گویند «روح انسانی در حیات دنیایی، کمالاتی دارد که از آن محجوب است و چون به جهان برزخ پا می‌گذارد، این کمالات را می‌یابد. بدین سان، استعداد و حرکت به معنای دنیوی، در آن سرای وجود ندارد» و یا گفته‌اند: «حرکت تکاملی انسان در جهان آخرت، دنباله همان حرکتی است که انسان در حیات دنیوی داشته است و در حقیقت، انسان، در زندگی دنیایی است که زمینه تکامل خویش در آخرت را پی می‌ریزد نه آنکه حرکتی نو را پس از مرگ آغاز کند»

به هر صورت آنچه براساس سخن بزرگان دین می‌توان گفت این است که: که با ورود به برزخ و «نظام برزخی» تحوّل و حرکت به معنای دنیایی آن متوقّف خواهد شد؛ ولی درنگاه اول می‌توان گفت: نحوه‌هایی از تکامل ادامه خواهد داشت؛ این تکامل در جهت سیر به سوی خدا است تا بر اثر آن معایب و نقایص را از دست بدهد و با کسب کمالات، قابلیت‌ها و خصوصیات جدید، لیاقت ورود به عالم حشر را پیدا می‌کند و احکامی متناسب با احکام و آثار نظام حشری را دارا شود. از این حقیقت با عنوان «تکامل برزخی» یاد می‌شود که حکایتگر تداوم تکامل در «نظام برزخی» است.

البته تکامل اختیاری به معنایی که در دنیا مطرح است در عالم برزخ وجود ندارد؛ یعنی چنین نیست که آنجا دار تکلیف باشد و فرد موظّف به انجام و ترک امور باشد و از این رو در قبال آنها چیزی دریافت کند و یا از چیزی محروم گردد. تکامل علمی نیز از آن روست که پرده‌هایی از مقابل دیده‌گانش کنار رفته و زمینه درک معارف علمی در او بیشتر خواهد بود. یا نقطه مقابل آن تنزل و سقوط است که شامل برخی انسانها خواهد شد.

البته اشکالاتی در پذیرش قطعی این موضوع وجود داشته و همچنین تبیین این مسئله طبق ادله نقلی کمتر مورد بررسی قرار گرفته است؛ بنابراین تفسیر و تبیین این موضوعات از منظر قرآن و احادیث اهل بیت علیهم السلام سؤال مهمی بود که ما را مصمم کرد که این موضوع را از منظر وحی، مورد بررسی قرار داده و به نتیجه معرفتی خوبی دست یابیم.

۱-۲- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

یکی از مسائل بسیار مهم و قابل توجه که تاکنون دقیق روشن نشده است و بین فلاسفه و متکلمین و مفسّرین قرآن مورد اختلاف واقع شده است؛ امکان و کیفیت تکامل نفس در عالم برزخ است. آیا با تمام شدن حیات مادی انسان، پرونده‌ی حرکت و تکامل نفس انسانی نیز بسته می‌شود و دیگر امکان ترقی و کمال به سوی حق وجود ندارد؛ یا اینکه براساس نتیجه و آثار اعمال دنیوی و بعضی مقدمات دیگر، سیر تکاملی یا تنزلی جدیدی را شروع می‌کند.

موارد زیر نمونه‌هایی برای ضرورت تبیین تکامل برزخی است:

- ۱- افراد مستضعفی که به دلایلی از شناخت حقیقت در این دنیا محروم مانده‌اند، اما استعداد پذیرش آن را داشته‌اند، همچنین نفوس ناقصی که از دنیا رفته‌اند، آیا امکان رسیدن به کمال مورد انتظار خود خواهند داشت.
- ۲- انسانهایی که در کودکی مرده‌اند یا به نوعی نتوانسته‌اند از امکانات دنیوی برای کسب نعمتهای اخروی بهره‌مند شوند، آیا تا همیشه از این حقیقت‌ها محروم خواهند ماند.

۳- گنهکارانی که مستحق خلود در دوزخ نیستند. در دنیا نیز فرصت جبران و توبه را از دست دادند، آیا جاده کمال این گروه از عذاب دوزخی می گذرد، تا با پاک شدن آلودگی هایشان، مستحق بهشت شوند؛ یا اینکه با همان وضعیت وارد قیامت می شوند؟

پاسخ به این سؤالات مهم که نمونه ای از حقایق عالم برزخ است، از نگاه وحی و دین، برای هر سالک راه حقیقت مهم می باشد. آنچه به اهمیت پژوهش در رابطه این موضوع می افزاید، این است که پس از طرح این سؤال مهم که آیا امکان اثبات عقلی و نقلی تکامل برزخی نفس یا انحطاط آن پس از انفصال از بدن عنصری وجود دارد یا خیر؟ دیگری نیز مطرح می شود که بنا بر فرض اثبات تکامل برزخی با دلایل عقلی و نقلی، کیفیت آن چگونه است و چه عواملی موجب تکامل و ترقی نفس یا انحطاط آن در برزخ می شود؟

چرا که کشف حقائق پس از مرگ و شناخت نفس و راه تکامل آن، تأثیر مستقیم بر نوع نگرش و تربیت و اخلاق عملی آدمی در دنیا دارد و معرفت نفس و تکامل آن از مهمترین راههای سعادت انسان است. در حالی که این مسأله هنوز در هاله ای از ابهام باقی مانده است.

از این روی یکی از دغدغه های فرا روی حکما و فلاسفه اسلامی، اثبات عقلانی تکامل نفس در عالم پس از مرگ بوده است. مهمترین اشکالی که بر سر اثبات فلسفی این موضوع قرار دارد، نبود ماده در عالم برزخ است، در حالی که بنا بر نظر فلاسفه، تکامل، مستلزم حرکت از قوه به فعل است، و حرکت نیز بدون ماده و استعداد و قوه، امکان پذیر نیست؛ بنابراین حرکت و به تبع آن تکامل در برزخ وجود نخواهد داشت. گرچه ملاً صدرا با اثبات حرکت جوهری و فلاسفه دیگر با دلایل عقلی دیگر سعی در اثبات تکامل برزخی نفس کرده اند، و با قبول ظنی بعضی پیش فرضهای فلسفی آن راممکن دانسته اند، اما باید توجه کرد که اکثر مباحث و جزئیات مربوط به جهان آخرت از جمله برزخ، خارج از دسترس عقل نظری است، بنابراین آنچه می تواند ما را در فهم و تبیین این گونه مسائل بیش از این یاری رساند، وحی و سخنان معصومین (علیهم السلام) است. از این رو در این پژوهش در صدیم مسأله تکامل برزخی نفس و زمینه ها و عوامل و کیفیت آن را با استناد به آیات قرآن و روایات پیشوایان معصوم و مراجعه به کتب تفسیری به ویژه تفاسیری که با صبغه عقلی و فلسفی به این بحث توجه بیشتری داشته اند بررسی نماییم.

۱-۳- هدف تحقیق

هدف اصلی:

بررسی تکامل و تنزل نفس در عالم برزخ از دیدگاه قرآن و روایات و تحلیل قرآنی و روایی دیدگاه حکما و متکلمین.